

A jövő hajnalán

„Egy színházban történt, hogy tűz ütött ki a kulisszák mögött. Kijött a mókamester, hogy ezt a publikummal közölje. Tréfának tartották és tapsolni kezdtek: a mókamester megismételte, az emberek még jobban hahotáztak. Azt hiszem, a világ is így fog elpusztulni, okos emberek nagy hahotája közepette, akik azt fogják hinni, hogy mindez csak vicc.”

Søren Kierkegaard: *Vagy–vagy*

A jövő elkezdődött! A tudományos-fantasztikus művek szellemiségében akár ezzel a kissé fellengzős megfogalmazással is meghatározhatjuk a korszakot, amelyben élünk. Ennek a jövőnek sajnos semmi köze a választási plakátokon hirdetett szép új világhoz, sokkal közelebb áll az utóbbi időben egyre nagyobb népszerűségnek örvendő disztópiákhoz. Bárhogyan is közelíti meg egy-egy ilyen negatív utópia a kort, amelyben élünk, valamennyi háttérben egyazon kérdés húzódik meg: az utóbbi néhány évtized alatt kialakított szaporodási tempóval, pazarló életmóddal és szédítő méretű fogyasztással meddig tartható fenn a civilizációnk a jelenlegi formájában? Mára már ugyanis nem az a kérdés, hogy létezik-e válság, hanem az, hogy kezelhető-e még.

Szabadság, egyenlőség, önértzet

A volt szocialista országok lakossága bő harminc évvel ezelőtt a liberális demokrácia és a kapitalista termelési rendszerre való átállástól először is egy igazságosabb rendszer és életkörülmények kidolgozását remélte. Jogos volt ez az elvárás, hiszen mind az állami, mind az öngazgatási szocializmus átlagemberre vágyta a nyugati kapitalista országok átlagemberének szabadságát és életszínvonalát. Az elmúlt évtizedek tapasztalata viszont arra enged következtetni, hogy a váltás aligha alakult az emberek zömének az elképzelése szerint. A vágyott szólásszabadságot és demokratikus választás jogát több-kevesebb eredménnyel sikerült kiharcolni, de az egzisztenciális kérdéseket nem mindenki tudta a kellőképpen megoldani. A szabadságot ugyan megszereztük, de mintha közben elveszett volna az egyenlőség: egyik oldalon létrejött egy abnormálisan

SÁNDOR ZOLTÁN (1973) író, műfordító, publicista. Legutóbbi kötete: *Apátlanok* (2023).

gazdag réteg, a másikon pedig egy jóval szerényebb körülmények között tengődő tömeg. Közben „fenyegetettség” híján a kapitalizmus is afféle vírusként mutálni kezdett.

Közvetlenül a kommunista rezsimek összeomlását követően 1989-ben jelent meg Francis Fukuyama *A történelem vége?* című esszéje, amely felveti, hogy a liberális demokrácia esetleg a „az emberiség ideológiai fejlődésének a végpontja” és a „a kormányzás végső formája” s mint ilyen, „a történelem vége” lehet. A cikk akkoriban hatalmas sajtónyilvánosságot kapott és nagy port kavart, sokan megkérdőjelezték Fukuyama állítását, ezért a szerző három évvel később megjelentette *A történelem vége és az utolsó ember* című kötetét, amelyben filozófiai rendszerbe szedett magyarázatokkal igyekezett alátámasztani alaptételét. Fontos azonnal hangsúlyozni, hogy Fukuyama (sokszor olvasatlanul is) sokat vitatott felvetésében nem a *történelem* végére, hanem a *történelem* végére célt! És ami ugyanannyira fontos: a *történelem* itt egyetlen, összefüggő és következetes fejlődési folyamatként értelmezendő, amelybe a szerző megfogalmazása szerint „minden idők minden népének minden tapasztalata beletartozik”. Tehát a *történelem vége* nem azt jelenti, hogy megszűnik az élet természetes ciklusa, és nem történnek többé fontos események, amelyekről beszámol a sajtó, hanem azt, hogy „az alapvető elvek és intézmények nem fejlődnek tovább, mivel a valóban nagy kérdések már mind rendeződtek”. Ezenfelül Fukuyama nem állította azt, hogy a mai stabil liberális demokráciákban nincsenek igazságtalanságok vagy társadalmi problémák, ezek a problémák azonban „abból származnak, hogy nem kielégítően alkalmazzák a szabadság és az egyenlőség ikerelveit, amelyeken a modern demokrácia alapszik, nem pedig abból, hogy az elvek hibásak”.

A vasfüggöny keleti felén élő polgárok a gazdasági jólétet a liberális demokráciával és a vele sokáig kéz a kézben járó kapitalista piacgazdasággal hozták összefüggésbe, mára azonban kiderült, hogy a kapitalista termelési módnak nincs szüksége liberális demokráciára ahhoz, hogy sikeresen működjön, neki (szinte) minden rendszer megfelel, gondoljunk elsősorban a kínai „kommunista kapitalizmus” globális felemelkedésére vagy egyes tekintélyelvű látszatedemokráciák és egyéb autokrata rezsimek gazdasági sikereire, amivel ezen országok vezetői érvelni tudnak rendszerük működőképessége mellett, hatékonyabbnak ítelve meg azokat a liberális demokráciánál. Ezzel a nézettel csupán az a baj, hogy sem a mai társadalom, sem a történelem kizárólag gazdasági értelmezése nem teljes és nem kielégítő, merthogy – Fukuyama megfogalmazásával élve – az ember nem csupán „gazdasági állat”.

A limitarizmus határai

Nem szükséges ahhoz feltétlenül közgazdásznak lenni, hogy az emberben felmerüljön a kérdés: vajon meddig tartható fenn az állandó növekedésre épülő gazdaság? Mert: vagy elérkezünk ahhoz a ponthoz, hogy mindenki rendelkezik

a szükséges bútorzattal, háztartási gépekkel, közlekedési eszközökkel és a hétköznapi élethez szükséges egyéb tárgyakkal, és lehetetlen ezen termékekből többet értékesíteni, mint előző évben, ami logikusan egyes üzemek bezárásához vezethet; vagy pedig az intenzív termelés fenntartását fokozott fogyasztással serkentjük, és rövid periódusokban mindannyian újra meg újra lecseréljük használati tárgyainkat, ami viszont felveti a kérdést, vajon mit kezdünk az ily módon felgyülemelő temérdek hulladékkal, hogy az ne okozzon kárt a már így is különösen veszélyeztetett környezetünkben. A jelek szerint most épp itt tartunk.

A kapitalista gazdaság alapelveül szolgáló végtelen növekedés ütközik azzal a ténnyel, hogy a Föld erőforrásai végesek. Egyre inkább világossá válik, hogy a természet korlátlan kizsákmányolása és a fogyasztói mentalitás az önpusztításba hajszolja az emberiséget. A haladásnak vélt pazarló életmód, amennyiben nem tartjuk kordában, egy ponton túl már a pusztuláshoz vezet. Az nyilván mindenki előtt világos, hogy jelen pillanatban a teljes emberiség (békés úton történő) meggyőzése az életmódváltásra kivitelezhetetlen vállalkozás. Mielőtt azonban még a klímaváltozás kialakulásáért és negatív következményeiért az egész emberiséget bűnrészessé nyilvánítanánk, nem árt figyelembe venni, hogy a Föld javainak több mint kilencven százalékát az emberiség kevesebb mint tíz százaléka birtokolja, a természeti kincsek egyre rohamosabb pusztítása pedig nagymértékben a javak egyenlőtlen eloszlásának, az önző hatalomvágynak és a luxus életvitelnek a következménye.

Reakcióként erre a jelenségre született meg az elmúlt időszakban a *limitarizmus* fogalma. Az Ingrid Robeyns belga filozófus nevéhez fűződő filozófiai nézet szerint limitálni kellene az egyéni vagyont a közjó érdekében. Bár kétségtelenül társadalomjobbító szándékú és nemes cél vezérli, az elképzelés meglehetősen utópisztikus, adott politikai és gazdasági körülmények között egészen egyszerűen kivitelezhetetlen: elsősorban milyen kritériumok alapján határoznánk meg, hogy hol az a bizonyos határ, amelyen túl már nem ildomos a vagyongyarapítás, másrészt pedig milyen mechanizmus révén koboznák el valakinek a már meglévő vagyonát? A problémával foglalkozók körében sokak szerint éppen ezért nincs is szükség vagyonszűkítésre, ezt a problémát progresszív adózással kell megoldani, amelynek során a gazdagabbak vagyonuk nagyobb arányát fizetik be adóteher gyanánt.

Gyakorlati megvalósíthatatlansága ellenére érdemes megvizsgálni a filozófiai nézet érveit, amelynek első számú tétele, hogy a szupergazdagok lehetőségeikhez mérten keveset tesznek a közjó érdekében ilyen téren, fényűző életmódjuk és befektetések ellenben környezetrombolók. A limitarizmus elméletét megfogalmazó Robeyns szerint ezért, ha már jelentősen hozzájárultak a bioszféra tönkretételéhez és az állatok természetes lakhelyének az elpusztításához, úgy lenne igazságos, ha a dúsgazdagok a pénzüik egy részét a klímavédelemre fordítanák ahelyett, hogy cyberházat építenek, atombiztosbunkert vásárolnak Új-Zélandon, vagy azon ábrándoznak, hogy a Marsra menekülnek. Az alapvető

kérdés tehát mindenekelőtt erkölcsi vonzatú: a szupergazdagok beruházásaikkal és tevékenységükkel hozzájárulnak-e a társadalom jobbra tételéhez, vagy csak spekulálnak saját vagyonuk további gyarapítása érdekében.

Ez a kérdés nem annyira naiv, mint elsőre gondolnánk, mivel a szupergazdagok vagyonukkal ráhatással lehetnek a politikai szereplőkre, olyan jogi előírások és politikai döntések elfogadását kényszerítve ki, amelyek a javukat szolgálják, ezenfelül saját médiahálózatukon, illetve általuk finanszírozott civil szervezeteken keresztül közvetlenül is befolyásolhatják a közvéleményt. Mindkét esetben veszélyeztetve vannak a demokratikus alapelvek. Ezért emlegetik egyre többen, hogy minden újabb milliárdos megjelenése a társadalomban, a politika újabb kudarca.

Itt érkezünk el újra a liberális demokráciához, amely sokkal több mint kapitalista piacgazdasági termelés és meghatározott időközönként megtartandó választások lebonyolítása, hanem elsősorban kultúra kérdése, a szabadság és az egyenlőség ikerelveinek a lehető legnagyobb mértékben történő szavatolása egy társadalmon belül. Amikor az adott értékek kárára egy más kormányzati forma gazdasági részelőnyeit piedesztálra emeljük, igazából a demokratikus kultúra bizonyos vívmányairól mondunk le, ilyen értelemben tekintendő a liberális demokrácia „az emberiség ideológiai fejlődése végpontjának”, mert ideológiai vetélytársaival és más kormányzási formákkal ellentétben mentes az „alapvető belső ellentmondásoktól” (Fukuyama).

Környezetrombolás, túlfogyasztás, túlszaporodás

Lyndon B. Johnson amerikai elnök különleges bizottsága 1965-ben hozta napvilágra a *Környezetünk minőségének helyreállítása* címet viselő korszakalkotó jelentését, először szembesítve a polgárokat azzal a felvetéssel, hogy az emberi tevékenységekből kifolyólag káros hatás éri természetes környezetünket. A szakemberek már ekkoriban folyamatosan figyelmeztettek a környezetszennyezés, a túlszaporodás és a mértéktelen fogyasztás veszélyére, ám a helyzet orvoslása érdekében érdemben cselekedni képes politikai és gazdasági elitnek nyilván nem állt érdekében lemondani a fejlődésről és a biztos nyereségről egy esetleges jövőbeni katasztrófa elkerülése miatt. A tudósokat és a művészeket annál inkább foglalkoztatta a téma, aminek következtében jelentkezett a hetvenes években az ökológiai ébredés első hulláma.

Az orvosi Nobel-díjas Konrad Lorenz bő ötven évvel ezelőtt, 1972-ben írt *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne* című művében az emberiség etológiáját tanulmányozva azt vizsgálta, „hogyan változtatja meg fejlődésünket az ember viselkedése, tevékenysége, s fő tézise az, hogy az orvostudomány és a technológia fejlődése, amitől a csodát várjuk, valójában civilizációnk megsemmisüléséhez vezet”. Az orvostudományok és a filozófia doktora „munkájában nyolc olyan, egymástól megkülönböztethető, jóllehet szoros okozati összefüggésben

álló folyamatot tárgyal, amelyek pusztulással fenyegetik nemcsak modern kultúránkat, hanem az emberiséget mint fajt is". Ezek a következők: a túlnépesedés, az élettér pusztulása, a versenyfutás önmagunkkal, az érzelmek fagyhalála, a genetikai összeomlás, a tradíciók lerombolása, a dogmák ereje és az atomfegyverek.

Bár a hatvanas években is készültek már ilyen jellegű alkotások, a hetvenes években jelentkeznek nagyobb mennyiségben a posztapokaliptikus narratívájú öko-katasztrófafilmek. Szemléltető példa erre az 1973-ban bemutatott *Zöld szója* (*Soylent Green*) című sci-fi film. A Harry Harrison regénye alapján, Richard Fleischer rendezésében készült alkotásnak már gyorsan pergő felvezető képsora is felettébb elgondolkodtató. A kezdetben idillikus képeket az idő múlásával egyre sötétebbek váltják fel: utakat elborító autók, szakadatlanul működő olajkutak, szennyezés nyomai mindenfelé, szeméttel teli vizek, zavargások az utcákon, kiszáradt növények, elsvatagosodott vidékek, védőmaszkban járó emberek.

Mint csakhamar kiderül, 2022-ben járunk! A Föld túlnépesedett, a film cselekményének otthont adó New Yorknak negyvenmillió lakosa van, az ökológiai katasztrófa miatt az élelmiszer hiánycikk, az étkezési alapanyagok szinte teljesen elfogytak, a tömegek étkezését a hatóságok mesterséges táplálék előállításával oldják meg, ezek közé tartoznak a különböző színű szóják, a vörös, a sárga és a tápanyagban különösen gazdag zöld szója. Az étel kiosztása, akárcsak minden más, szigorú szabályok között zajlik. Nem véletlen, ha figyelembe vesszük annak eltitkolt összetevőjét. A történet főhőse, a Charlton Heston által alakított Thorn detektív egy gyilkossági ügy nyomozása során ugyanis megdöbbentő felfedezésre jut a címbéli eledel nyersanyagával kapcsolatban.

Érdekes látni hogyan képzeltek el fél évszázaddal a mai jelent, amikor majd egy paradicsom és egy szelet marhahús látványa könnyfakasztó örömet okoz, akárcsak egy kanál eperlekvár, amikor a vizet adagra adják, a melegvíz, a szappan és a bourbon whisky pedig luxuscikknek számít, amikor könyvekhez csak engedéllyel lehet jutni, mert könyveket régen adtak ki, amikor még volt papír, rendes áramellátás és működtek nyomdák. A művészet értelemszerűen túloz, végletbe menően mutat rá adott jelenségre, de ha belegondolunk: a természeti kincsek totális kiaknázása, az élelmiszerhiány, a papírdrágulás, az energiaválság, az ivóvíz-gondok, a túlnépesedés, az állandó feszültség mind-mind olyan nehézségek, amelyekkel a valós 2022-ben is szembesülnie kellett, és ma is szembesülnie kell az emberiségnek!

A globális válság ördögi köre

A globális felmelegedés fogalma a nyolcvanas években került be a köztudatba, az ezredforduló után pedig fölerősödött a klímatudatosság. Ma már nehezen cáfolható, hogy az emberi tevékenységekből származó üvegházhatású gázok

mennyiségének a növekedése az atmoszférában jelentős mértékben megnöveli az alsóbb rétegek hőmérsékletét. A kormányok ugyan időről időre kötelezettséget vállalnak bizonyos káros anyagok kibocsátásának a csökkentésére, de a természet nyújtotta jelek szerint mindez nemcsak a folyamat megfordítására, hanem annak ütemének a lelassítására sem elegendő. Nem véletlen terjedt el a köztudatban a klíma-apartheid fogalom, ami a veszélyeztetett tájakon élő szegényeket sújtaná.

Vannak eszkatológiai fenyegetések, amelyek teljes mértékben függetlenek az emberi tényezőktől (aszteroida-beccsapódás, napvihar, szupervulkán-kitörés), a klímaváltozás, a nukleáris háború és a járványkorszakok viszont olyan veszélyek, amelyeket az emberek generálnak, amiből kifolyólag lehet, hogy bizonyos fokig még mindig az ember ellenőrzése alatt állnak – mindaddig, amíg nem érkezünk el az eszkatológiai „fordulópontig”, amelyen túl elveszítjük az irányítást az események alakítása felett. Egyre inkább úgy tűnik, hogy az ember képes elpusztítani a bioszférát, ugyanakkor képtelen felmérni eme képességének a lehetséges következményeit.

Közben egyre inkább elterjed az a nézet, hogy a jelenlegi kihívások, amelyekkel a világ kénytelen szembenézni, a klímaváltozás, a gazdasági krízis, az illegális migráció, a koronavírus-járvány és a világméretű inflációt és élelmi-szerhiányt generáló orosz-ukrán háború is ugyanannak az egyetemleges válságnak a különböző megjelenési formái. A járvány közvetlen kapcsolatban áll a globális kapitalizmussal és a klímaváltozással. A különböző problémák dominóeffektusként hatnak ki egymásra: a természet irtásával és az állatok életterének elpusztításával az ember és az állat olyan közelségbe kerül, aminek következményeként újabb vírusok és egyéb kórokozók jelenhetnek meg, amelyek a modern kapitalizmus infrastruktúrája révén villámgyorsan világméretű járványokat idézhetnek elő. A globális felmelegedés következtében élhetlenné vált területek lakói tömegesen új lakóhely után nézhetnek. Az egyre aggasztóbb nyersanyag- és energiahiány megnehezítheti a gazdaság működését. Mindez újabb fegyveres konfliktusokhoz vezethet, ami az ördögi kör mechanizmusa alapján újabb menekültáradatot, nyersanyaghiányt, gazdasági pangást és egyéb nehézségeket szülhet.

A különféle apokaliptikus fenyegetettségek – adott esetben a klímaváltozás és a nukleáris veszély – együttes hatásának potenciális veszélyére tökéletes példa a Marsall-szigetek jelenlegi állapota. Az amerikaiak 1944-ben elfoglalták a szigeteket, majd 1947-ben megalapult a Csendes-óceáni Gyámsági Terület, amelyet az ENSZ az Egyesült Államok közigazgatása alá rendelt. Az USA 1946-tól 1958-ig nukleáris fegyverek tesztelésére használta a szigeteket, az amerikaiak itt végezték a legtöbb atombomba-robbantást. A nukleáris kísérletezésekkel keletkezett kráterek mellett az egyik szigeten található az atomhulladékot őrző betonkupola is, amelyet a helyi lakosság nemes egyszerűséggel csak Temetőként emleget. A gond akkor keletkezett, amikor kiderült, hogy az éghajlatváltozás következtében a Marsall-szigeteken a tengerszint gyorsabban emelkedik, mint

máshol. Amíg a világ sok más részén a tengerszint növekedésére még jövőbeni eseményként tekintettek, ezen szigeteken már 1990-ben kétszer-háromszor gyorsabban növekedett a tenger szintje az átlagosnál. Az Egyesült Államok védelmi minisztériuma által megrendelt és 2018 márciusában halkan közzétett jelentés szerint várhatóan 2035-től a szigetek évente legalább egyszer teljes mértékben víz alá kerülhetnek, aminek következtében a szürke betonkonstrukció alá temetett radioaktív atomhulladék könnyedén az óceánba szivároghat, ami környezetvédelmi tekintetben súlyos következményekkel járhat.

Az apokalipszis mint árucikk

A koronavírus-járvány globális elterjedésével 2020-ban a posztapokaliptikus fantasztikum a könyvekből és a filmvászonról a valóságba költözött. Srećko Horvat horvát filozófus a következő évben jelentette meg angol nyelven íródott *Apokalipszis után (After the Apocalypse)* című kötetét, amelyben a járványt, a klímaváltozást és az atomfenyegetettséget tárgyalja, a globális kapitalizmus rendszerbeli bűneire mutatva rá.

Horvat szerint a globális kapitalizmus „növekedési” logikájával, megállíthatatlan kitermelésével és folyamatos terjeszkedésével az egész bolygót *megszállta*, aminek következtében az emberek az „apokalipszis urai” lettek. A globális kapitalizmus azonban nemcsak saját, hanem a bolygó sírját is ássa, s egyenesen „a katasztrófába katapultál bennünket”. Jánisz Varufákisz görög közgazdász, volt pénzügyi miniszter tömören ennyit fogalmazott a kötetről: „A kapitalisták gazdagodási lehetőségként tekintenek a háborúkra, földrengésekre és járványokra. Személyes hősöm, Srećko Horvat leleplezte legújabb szándékukat: az apokalipszis átalakítását árucikké. A világvége kevésbé szörnyű számukra, mint a kapitalizmus vége.”

A horvát filozófus nézetei megindoklása és alátámasztása érdekében kötetében számos jeles gondolkodó meglátását is közli. Günther Anders német filozófus a cselekvőképességünk (akció) és a képzeletünk (imagináció) közötti különbséget „prométheuszi ároknak” (Das Prometheische Gefälle) nevezte el – árok tátong technikai értelemben vett teremtői képességünk (atombomba és klímaváltozás) és teremtőerőnk lehetséges következményeinek teljes fel fogására vonatkozó képtelenségünk között. Ez az árok mára már szakadékká mélyült.

Naomi Klein kanadai író és újságíró, társadalmi és politikai aktivista, az alterglobalizációs mozgalom világszerte ismert alakja *Screen New Deal* című művében már korábban rámutatott, hogy olyan jövő elé nézünk, amelyben egyre kevesebb tanárt, orvost és sofírt alkalmaznak majd azzal az indoklással, hogy a „mesterséges intelligencia” kidolgozásán folyik a munka, miközben több tíz millió anonim dolgozót tartanak fogva raktárakban, adatközpontokban, termelési

csarnokokban, elektronikus felszereléseket gyártó kiszipolyozókban, lítiumbányákban, ipari farmokon, húsfeldolgozó üzemekben és börtönökben, ahol védtelenek a betegségekkel és a hiperkizsákmányolással szemben.

Srećko Horvat meglátásai elgondolkodtatók, viszont olykor meglehetősen ideológiai töltetűek, ami kissé tompítja meglátásainak életét. A nyugati baloldali mainstream világnézetet teljes mértékben magáénak tudó filozófus és politikai aktivista összes elképzelésével még abban az esetben sem lehet teljes mértékben azonosulni, ha a globális kapitalizmus létjogosultságát egyébként megkérdőjelezzük. Korából kifolyólag (1983-as születésű) nemigen élt a létező szocializmusban, így számára a szocializmus jórészt csak vágyott eszme. Tegyük hozzá, nem alaptalanul vágyott, hiszen a társadalmi állapotok valóban megkövetelik egy igazságosabb elosztórendszer megvalósítását, a jelenlegi játékszabályok ismeretében azonban ez jelen pillanatban merő illúzió, a gazdasági érdek önkényének egy adott társadalmon belül csupán a meghonosodott demokratikus kultúra és a szolidaritásérzet szabhat (némi) gátat. A helyzet feloldhatatlanságát remekül fogalmazta meg Krasznahorkai László: „A kommunizmus nagyon is érthető kudarca lehetetlen helyzetbe hozta az embert, mert még mindig ugyanolyan elfogadhatatlan és indulatokat keltő a világ, mint amilyennek a baloldali eszme látta. Viszont most már nincs a kezében semmi, csak egy becsapottság és szánalmassá tett eszme, amellyel nem léphetünk fel az elviselhetetlennek ítélt valóság ellen.”

Ökoszorongás

Az elmondottak tükrében leszögezhető, hogy már most meglehetősen kaotikus időszakban élünk, aminek intenzitása idővel tovább fokozódhat. Ha nem változtatunk fogyasztási szokásainkon, ha a gazdasági növekedés a politikai elit legfőbb sikermutatója marad, ha nem módosítunk sürgősen gondolkodásmódunkon, ha a profit továbbra is fontosabb marad, mint a környezet megóvása, akkor néhány évtizeden belül olyan fordulóponthoz érkezhetünk, ahonnan már nem vezet visszaút. Az embereken egyre jobban elhatalmasodik a természet elvesztése fölött érzett fájdalmat és ökológiai gyászt magába foglaló szolasztalgia, avagy posztapokaliptikus melankólia. Honvágyat érzünk a jelen iránt, az elképzelt jövőből visszapillantva szomorúsággal tölt el bennünket a világnak a szemünk láttára történő eltűnése. Egyes szakértők szerint az emberiség máris elkésett, a klímaváltozás már nem állítható meg, a globális felmelegedést legfeljebb csak lassítani lehet, s a civilizáció ebben a formában néhány évtizeden belül elkerülhetetlenül összeomlik, ami az életszínvonal jelentős csökkenéséhez vezet majd. *A történelem végét felváltja a világvége.*

FELHASZNÁLT IRODALOM

Francis Fukuyama: *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest, 2022, Európa Könyvkiadó.

Konrad Lorenz: *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. Budapest, 2022, Helikon.

Srećko Horvat: *Posle apokalipse*. Beograd, 2021, Laguna.

Kad su bogati previše bogati, svaki milijarder je promašaj politike (Amikor a gazdagok túlságosan gazdagok, minden milliárdos a politika kudarca). Forrás: *Deutsche Welle*.
<https://www.rts.rs/vesti/svet/4974131/bogati-jahte-vile-limitarizam.html>

Varró Attila: Akik üvegházban élnek (Klímaválság modellek a 60-as években). In *Filmvilág*, 2022. szeptember, 24–27.

Krasznahorkai László: *Nem kérdez, nem válaszol*. Budapest, 2012, Magvető.

Zilahy Antal: *Touch 2, 2022 (üvegcsiszolás, ezüsttükör technika, üveg, 16×6×0,5 cm), készült: MOMÉ, fotó: Rácmolnár Milán*

